

Mekkî b. Ebî Tâlib'in Sarf ve Nahiv İlmine Dair Bazı Görüşleri

Nasrettin
AKAN*
İzzet
MARANGOZOĞLU**

Öz: Bu çalışmada, Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045)'in sarf ve nahiv ilmi ile alakalı görüşlerine yer verilmiştir. Mekkî, kıraât ve tefsir ilimlerdeki derin bilgi ve yetkinliği ile öne çıkan, bu alanlarda kapsamlı çalışmalarıyla tanınmış bir âlimdir. Ancak onun bazı eserlerinde sarf ve nahiv konularını derinlemesine ele alması, aynı zamanda dilci yönünü de ortaya koymaktadır. Bu eserler, i'râb yönünden müşkil gibi görünen Kur'ân âyetlerini sarf ve nahiv açısından ele alarak söz konusu işkâli ortadan kaldırmayı hedeflediği Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân adlı eseri ile kıraât farklılık illetlerini yine sarf ve nahiv konularıyla açıkladığı el-Keşf 'an vücûhi'l-Kırâ'ati's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ adlı eseridir. Mekkî hakkında yapılan çalışmalarda genellikle kıraât ve tefsirci kişiliği ele alınmış, dilci yönüne ise pek değinilmemiştir. Bu çalışmada, adı geçen eserlerinden yola çıkarak onun sarf ve nahiv ilmiyle ilgili görüşleri ele alınacak ve böylece dilci yönü üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda yapılacak çeşitli değerlendirmelerle Mekkî'nin sarf ve nahiv alanındaki ilmi birikimine ışık tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Nahiv, Sarf, i'râb, Mekkî b. Ebî Tâlib.

Some Views of Mekkî b. Abî Tâlib on the Sciences of Morphology and Syntax

Abstract: This study explores the views of Mekkî b. Ebî Tâlib (d. 437/1045) regarding the sciences of morphology and syntax. Recognized for his vast expertise in Qur'anic recitation and exegesis, Mekkî is a scholar celebrated for his profound contributions in these fields. Yet, his in-depth examination of morphology and syntax in certain works also showcases his linguistic acumen. Among his notable works are *Mushkil i'râbi'l-Qur'ân*, which tackles Qur'anic verses considered syntactically complex, aiming to resolve such issues through a morphology and syntax lens, and *al-Kashf 'an Wujûh al-Qirâ'ât al-Sab' wa 'Ilalihâ wa Hujjihâ*, which delves into the causes of recitational differences using morphological and syntactical analysis. In this study, based on his aforementioned works, his views on the sciences of morphology and syntax will be examined, thereby focusing on his linguistic aspect. This study, therefore, centers on his linguistic viewpoints as reflected in these works, highlighting his contributions to the fields of morphology and syntax.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Syntax, morphology, i'râb, Mekkî b. Abî Tâlib.

* Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilimdalı. E-Posta: nasrettinakan@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3107-6177>.

** Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı. E-Posta: izzet.marangozoglu@ikcu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2386-3688>.

Giriş

Nahiv ilmi, *kelimelerin cümle içindeki konumlarını ve sonlarındaki hareke değişikliklerini inceleyen bir disiplindir*.¹ Bu ilimin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan etkenlerden biri de Arap dilinde sonradan zuhur eden hatalardır. İslam dininin geniş coğrafyalara yayılmasıyla birlikte, başlangıçta dillerini hatasız kullanan Araplar, yabancı topluluklarla karşılaşmaya başlamış ve bu topluluklarla yoğun bir etkileşim içine girmiştir. Bu etkileşim sonucunda, dillerinde bazı değişiklikler ve hatalar ortaya çıkmıştır.² Bu dil hataları Kur'ân-ı Kerim'in kıraâtinde de görülmeye başlayınca, dilciler harekete geçerek gerekli çalışmaları başlatmışlardır.³ Bu çalışmaların sonucunda, nahiv ilmi şekillenmiş ve Arap dilinin gramer kuralları belirlenmeye başlanmıştır. Dilcilerin Arap dili grameriyle ilgili belirledikleri kurallar, bölgesel ve yöntemsel farklılıklar nedeniyle çeşitli dil ekollerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu ekollerden yetişen dil âlimleri, önemli eserler telif etmişlerdir. Bu eserler arasında nahivle yakından ilgisi olan i'râbu'l-Kur'ân türü eserleri de zikredebiliriz. İ'râbu'l-Kur'ân ile ilgili çalışmalara hicrî II. yüzyılın sonlarında başlanılmış ve bu alanda ilk eser Ebû Alî Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed (ö. 210/825 civarı) tarafından telif edilmiştir.⁴ Hicrî V. Yüzyıla gelindiğinde bu alanda yapılan çalışmalar hız kesmeden devam etmiş, Mekkî'nin kaleme aldığı "*Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*" adlı eser de bu dönemde yazılmıştır. Mekkî, bu eserinde Kur'ân âyetlerinden i'râb kaynaklı müşkil (problem) olanları sarf ve nahiv açısından ele alarak çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Mekkî hakkında yapılan çalışmalar genellikle onun kıraâtçı yönüne yönelik olmuştur. Ancak dilci yönü, İbrahim Durmaz tarafından hazırlanan "El-Kaysî'nin Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân adlı eserinin tahlili" başlıklı yüksek lisans teziyle ele alınmıştır. Bu tezde, Mekkî'nin sarf ve nahiv uygulamaları incelenmiş olsa da onun sarf ve nahiv ilmine dair önemli görüşlerine yer verilmemiştir. Oysa Mekkî, Arap diline yaptığı önemli katkılar ve dilci kimliğiyle de dikkat çekmektedir. Bu nedenle, Mekkî'nin dilci yönünün yeterince araştırılmadığını söylemek mümkündür. Bu eksikliği gidermek amacıyla gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada, Mekkî'nin dilci yönünü ortaya koymayı hedefledik. Bu bağlamda, hem *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân* hem de *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırâ'âtî's-seb'* ve *'ilelihâ ve hucecihâ* adlı eserlerini temel alarak onun sarf ve nahiv ilmiyle ilgili görüşlerini ve bazı nahivcilere yönelik itirazlarını inceledik.

¹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*, thk. Ahmed S. Furât (İstanbul: Edebiyat Fak. Matbaası, ts.), 24.

² Ahmed b. Mustafa b. İbrahim el-Hâşimî, *el-Kavâ'idü'l-esâsiyye li'l-luğati'l-'Arabiyye*, thk. Muhammed Ahmed Kâsım (Beyrut: El-Mektebetu'l-asriyye, 2012), 19-20.

³ Muhammed Ayyâd b. Sa'd b. Süleymân b. Ayyâd el-Merhûmî eş-Şâfiî et-Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşherü'n-nuhât* (Kahire: Dâru'l-İhyai't-Turasi'l-'Arabî, 1998), 26.

⁴ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1994), 76.

1. Mekkî'nin Hayatı

Mekkî b. Ebû Tâlib, daha çok Mekkî ve el-Kaysî lakaplarıyla tanınmıştır.⁵ Hicrî 355/966 yılında Tunus'un Kayravan şehrinde doğmuş, 13 yaşına kadar burada yaşamış ve ilk eğitimini, başta babası olmak üzere, oradaki âlimlerden almıştır.⁶ Daha sonra ilim tahsili amacıyla Mısır'a gitmiş ve oradaki âlimlerden Kur'an ilimleri üzerine dersler almıştır. Memleketi ile Mısır arasında adeta mekik dokuyan müellifimiz, 379 yılında Kayravan'a geri dönmüş ve Muhammed b. Ebû Zeyd (ö. 386/996), Ebû Hasan el-Kâbisî (ö. 403/1012) ve diğer âlimlerden kiraât dersleri almıştır.⁷ Burada 3 yıl kaldıktan sonra tekrar Mısır'a gitmiş ve oradaki âlimlerden ulûmü'l-Kur'an alanında dersler almıştır.⁸ Mekkî, hayatının geri kalanını Endülüs'te talebe yetiştirmekle geçirmiştir.⁹ Burada birçok talebeye ders vermiş ve ilmi ile insanları kendisine hayran bırakmıştır. Nitekim Ebû Amr Ahmed b. Mehdi (ö. 440/1048-49 [?]), Onunla ilgili olarak, güzel ahlakının yanı sıra derin bir anlayışa sahip olduğu, ulûmü'l-Kur'an alanında birçok eser yazdığı ve özellikle kiraât-ı seb' ilminde uzmanlaşmış bir âlim olduğunu belirtmiştir. Ebû'l-Kâsım Halef b. Beşküvâl (ö. 578/1183) ise Mekkî'nin mütevazılığı, dindarlığı ve insanlar arasında sâlih bir kimse olarak ün kazandığını ifade etmiştir.¹⁰ Mekkî, 2 Muharrem 437 yılında 82 yaşındayken Kurtuba'da vefat etmiş ve er-Rebas mezarlığına defnedilmiştir.¹¹ Genellikle kiraât ve tefsir alanında eserler yazan Mekkî'nin, dilci kimliği özellikle "*Müşkilü i'râbi'l-Kur'an*" ve "*el-Keşf 'an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*" adlı eserlerinde ön plana çıkmaktadır. Nitekim "*Müşkilü i'râbi'l-Kur'an*" adlı eserinde i'râb yönünden müşkil gibi görünen Kur'an âyetlerini sarf ve nahiv yönünden inceleyerek söz konusu işkâli ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Diğer eserinde ise evvela kiraât vecihlerini zikredip daha sonra her vechin gerekçelerini sarf ve nahiv ilimleri çerçevesinde izah etmeye çalışmıştır. Sarf ve nahiv konularında genellikle önceki dilcilerden alıntılar yaparken, kendi görüşünü de bağımsız bir şekilde ifade etmiştir.

⁵ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-udebâ*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 2712; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefayâtü'l-âyân ve enbeü ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru's-Sâdır), 274; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Siyeru alâmi'n-nubelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvûd-Beşşâr Ma'rûf (Beyrut: Muessesetu'r Risâle, 1982), 7/591; Tayyar Altıkulaç, "Mekkî bin Ebî Talib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/575-576.

⁶ Zehebî, *Siyeri Â'lâmi'n-nubelâ*, 7/591; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-âyân*, 5/274.

⁷ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-âyân*, 7/274.

⁸ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 7/2712.

⁹ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-âyân*, 7/274.

¹⁰ Hasen Hüsnî Abdülvehhâb b. Sâlih b. Abdülvehhâb et-Tücübî, *Kitâbu'l-umûr fi'l-musannefâti ve'l-müellifine et-Tunusiyyin* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyyîn, 1990), 1/129.

¹¹ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-âyân*, 7/ 275; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7/591.

2. Mekkî'nin Sarf İlmi ile İlgili Bazı Görüşleri

Sarf ilmi, “kelimenin anlamının değişmesi, farklı şekiller alması ve içyapısıyla ilgilenen bir ilim dalıdır. Buna göre, sarf ilminde kelimeler; mazi, muzari, ism-i fâil, ism-i mef'ûl gibi “emsile-i muhtelifi” olarak adlandırılan çeşitli formlara dönüştürülür ve her kalıba göre ilgili anlam ortaya çıkmaktadır.”¹² Mekkî, âyetlerde geçen bazı kelimelerin yapısını incelerken sarf ilmi ile alakalı bazı görüşler serdedir. Bu görüşlerden bazıları şunlardır:

2.1. Kalb

Kalb, Arap dilinde belirli harflerin başka harflerle değiştirilmesi anlamına gelen bir dilbilgisi kavramıdır. Bu süreçte, vâv ve yâ harfleri elife, elif harfi ise vâv veya ye harfine dönüştürülür. Ayrıca, vâv ve yâ harfleri birbirine dönüştürülebilir. Örneğin, قَوْلُ kelimesindeki vâv harfinin elif harfine dönüşmesi bu kavrama bir örnek teşkil eder.¹³ Sîbeveyhi (ö. 180/796), öncesindeki harfin kesreli olması halinde sâkin vâvın yâ harfine dönüştüğünü belirtmektedir.¹⁴ Aslı مَوْزَان şeklinde olan مِيزَانُ veznindeki مِيزَانُ kelimesi وَزَنَ fiilinden türemiştir. Ancak Arapça ses uyumu kuralları gereği, sâkin olan vâv harfi, kendisinden önceki harfin kesreli olması nedeniyle yâ harfine dönüşerek مِيزَانُ şeklini almaktadır.

Mekkî, âyetlerde geçen bazı kelimeleri fonetik açıdan incelerken kalb olgusuna değinmekte ve bu bağlamda birçok örnek sunmaktadır. Ona göre, bir kelimede sâkin vâv harfinin öncesindeki harfin dammeli, sâkin yâ harfinin öncesindeki harfin ise kesreli olması gerekmektedir. Bu kurala göre, sâkin vâv ve yâ harfleri, öncesindeki harfin harekesine uygun başka harflere dönüşür.

Örneğin: وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ “Ve yalnız senden yardım dileriz.”¹⁵ İfadesinde, Mekkî'ye göre نَسْتَعِينُ fiilinin aslı نَسْتَعُونُ olup, bu fiil نَسْتَفْعِلُ veznindedir. Vâv harfinin harekesi, ayn harfine nakledilerek vâv sâkin hale gelir. Daha sonra, vâv harfi sâkin olup, öncesindeki ayn harfi de kesreli olduğundan, vâv harfi yâ harfine dönüşür. Bu dönüşüm, Mekkî'nin kalb olgusunu açıklarken verdiği örneklerden biridir. Mekkî, vâv harfinin yâ harfine dönüşmesinin sadece fiilin mazi formunda gerçekleştiğini belirtmektedir. Ancak bu dönüşüm, fiilin masdar formatında farklıdır. Örneğin, اِسْتَعْوَانَ kelimesinde, vâv harfinin harekesi ayn harfine nakledilir ve vâv harfi sâkin hale gelir. Sâkin olan vâv harfinin öncesi fetha olunca, vâv harfi elif harfine dönüşür ve kelime اِسْتَعَانَ halini alır. Ardından, iltikâ-i sâkineyn kuralı gereği, iki eliften biri hazf edilir ve sonuna hazf edilen

¹² Mahmûd Süleymân Yâkût, es-Sarf-u't-ta'limî ve't-tatbîkî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm (Kuveyt: Mektebeti'l-Mezârî'l-İslâmiyye), 11-15.

¹³ Taceddin Uzun, Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü (Konya: Damla Ofset, 1997), 68.

¹⁴ Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, El-Kitâb, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988), 4/335.

¹⁵ el-Fâtîha, 1/5.

harfe delalet etmesi için he (tâ-i merbuta) harfi eklenerek kelime اِسْتِغَانَةً halini alır.¹⁶ Bu örnek, Arap dilinde harflerin morfolojik kurallar çerçevesinde nasıl dönüştüğünü gösteren güzel bir örnektir.

Başka bir örnek ise, وَاللّٰهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِيْنَ “Allah inkârcıları çepeçevre kuşatmaktadır.”¹⁷ Mekkî, bu âyette geçen مُحِيطٌ kelimesinin aslının مُحِيطٌ olduğunu belirtir. Burada, vâv harfinin harekesi hâ harfine nakledilir ve kelime مُحِيطٌ halini alır. Daha sonra, vâv sâkin öncesi kesreli olduğundan, vâv harfi yâ harfine dönüşür. Bu, kalb olgusunun bir başka örneğidir.¹⁸ Buna karşın, İbnü’s-Şecerî (ö. 542/1148), Mekkî’ye şu görüşü isnad etmektedir: Mekkî’nin aslında مُحِيطٌ kelimesinin kökeninin مُحِيطٌ olduğunu ve burada zaten yâ harfinin bulunduğunu, daha sonra yâ harfinin harekesinin hâ harfine nakledilerek kelimenin şimdiki halini aldığını iddia eder.¹⁹ Ancak, Mekkî’nin eserlerinde İbnü’s-Şecerî’nin ona isnad ettiği bu görüşe rastlanmamaktadır. Ayrıca Arap dilinde aslı مُحِيطٌ şeklinde, yâ harfiyle yazılan bir kelimenin varlığı da bilinmemektedir.

Sonuç itibarıyla, İbnü’s-Şecerî’nin Mekkî’ye isnad ettiği görüşün bir dayanağı olmadığı, Mekkî’nin açıklamalarından ise, Arap dilinde harf dönüşümlerinin belirli morfolojik kurallara dayandığı anlaşılmaktadır.

2.2. İbdâl

İbdâl, kelimenin telaffuzunu kolaylaştırmak ve daha akıcı hale getirmek amacıyla, bir harfin yerine mahreç açısından ona yakın başka bir harfin kullanılmasıdır.²⁰ İbdâlin bu tanımından hareketle onu, kalb kavramından ayırmak mümkündür. Kalb, yalnızca illet harfleriyle sınırlı bir uygulama iken, ibdâlde bu tür bir kısıtlama bulunmaz.

Müberra (ö. 286/900), مُفْتَعِلٌ vezninde ve ondan türeyen kelimelerde tâ harfi, kendisinden önce mahrecine yakın olan veya aynı mahreçten çıkan mechûr (ötümlü) bir harf bulunduğunda, dâl harfine dönüştüğünü ifade eder. Mechûr harflerden zâl harfinin bulunduğu اَلَّذِكْرُ kelimesi مُفْتَعِلٌ veznine dahil edildiğinde مُدَكِّرٌ şeklinde olmaktadır.²¹ Bu kelime, aslında مُدَنَكِّرٌ şeklinde olup, tâ harfi dâl harfine dönüşerek مُدَكِّرٌ şeklini almaktadır.

¹⁶ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Mueessesetu’r-Risâle, 1984), 1/70.

¹⁷ el-Bakara, 2/19.

¹⁸ Kaysî, *Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân*, 1/170.

¹⁹ Ebu’s-Sa’âdât Ziyâuddîn Hibetullah b. ‘Ali b. Muhammed b. Hamza el-Hâşimî el-‘Alevî İbnü’s-Şecerî, *Emâli’bni Şecerî* (Kâhire: 2014), 3/165.

²⁰ Necmü’l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî, *Şerhu’s-şâfiye*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: 1939) 3/197.

²¹ Ebû ‘Abbâs Muhammed b. Yezîd Müberra, *el-Muktedab*, thk. Abdulhâlik Udayme (Beyrut: Âlemu’l Kutub, 2010), 1/65.

Mekkî, Kur'ân'da geçen bazı kelimeleri fonetik açıdan ele alırken sıkça ibdâl uygulamasına değinir. Örneğin, *وَلَقَدْ تَرَكْنَاهَا آيَةً فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ* “Andolsun, bunu bir ibret levhası olarak bıraktık; ibret alacak yok mu?”²² Âyetinde geçen مُدَكِّر ifadesinin aslının مُذَكِّر olduğunu belirtir. Mekkî'ye göre, bu değişim fonetik bir zayıflıktan kaynaklanır. Arapçada tâ harfi, telaffuzda zâl harfine göre daha zayıf bir ses olduğundan, ses bakımından zâl harfine yakın olan dâl harfine dönüşmüştür. Bu dönüşüm, seslerin birbirine olan yakınlığını dikkate alarak yapılmaktadır. Nitekim, Arap dilinde harflerin fonetik açıdan daha kuvvetli olanlara dönüşmesi sıkça görülen bir olgudur. Bu işlem sayesinde dilin akıcılığı artmaktadır. Bu dönüşümden sonra zâl ve dâl harflerine idğâm uygulanır ve kelime مُدَكِّر şeklini alır.

Mekkî ayrıca, dâl harfinin zâl harfine kalb edilmesiyle kelimenin مُدَكِّر şeklinde okunmasının da câiz olduğunu ifade eder. Nitekim, meşhur müfessirlerden Katâde (ö. 117/735), bu kelimeyi مُدَكِّر şeklinde okuyanların olduğunu nakletmiştir.²³

2.3. idğâm

İdğâm, aynı cins harflerden ilkinin ikincisine eklenerek telaffuz edilmesi anlamına gelir. Bu işlem, Arap dilinde fonetik akıcılığı sağlamak amacıyla yaygın olarak uygulanmaktadır.

Sîbeveyhi, mahreçleri birbirine yakın olan harflerin idğâm edilmesi halinde, bu harflerin durumunun, mahreçleri tamamen aynı olan iki harfin idğâmındaki letafet ve uygunlukla aynı hükümde olduğunu belirtir.²⁴

Öte yandan Mekkî, idğâmın uygulanabilmesi için birinci harfin sâkin olması gerektiğini belirtmektedir. Bu durumu açıklamak için Mekkî'nin *حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ* “Yeryüzü bu güzelliğe kavuşup süslendiğinde”²⁵ âyetini ele alışı örnek olarak verilebilir. Mekkî'ye göre, âyette geçen وَازَّيَّنَتْ kelimesinin aslı تَزَيَّنَتْ olup, تَفَعَّلَتْ vezninde yer almaktadır. Daha sonra tâ harfi zây harfine idğâm edilmiş ve bu sebeple ilk harf sâkin haline getirilmiştir. Bunun neticesinde, fiilin ilk harfi harekesiz kaldığından dolayı kelimenin başına hemze-i vasl getirilmiştir. Zira bir harf, kendisinden sonra gelen harfe idğâm edildiğinde, idğâmın tabiatı gereği ilk harfin mutlaka sâkin olması gerekmektedir. Bu bağlamda, zây harfine idğâm edilince tâ harfi sâkin hale gelmiş ve kelimenin başında bir hemze-i vasle ihtiyaç duyulmuştur.²⁶

²² el-Kamer, 52/15.

²³ Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 2/697.

²⁴ Sîbeveyhi, *El-Kitâb*, 4/445.

²⁵ Yûnus, 10/24.

²⁶ Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/343.

Mekkî'nin وَأَوْغَدَ وَرَعْدٌ فِيهِ ظُلُمَاتٌ “Yahut onlar, karanlıklar içinde gökten boşanan gök gürültülü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimseler gibidirler”²⁷ âyetini ele alışı yine bu uygulamaya örnek olarak verilebilir. Mekkî, صَبَّ kelimesinin aslının صَبَّ olduğunu ve bu kelimenin فَعِيل vezninde olduğunu belirtir. Burada dikkat çeken husus, yâ ve vâv harflerinin bir arada gelmesidir. Mekkî'ye göre, birinci harf sâkin olduğu için, vâv harfi yâ harfine dönüşmektedir. Arap dili gramerine göre, sâkin olan harf, harekeli olan diğer harften önce geldiğinde, burada idğâm gerçekleşir; yani ilk harf ikinciye eklenerek tek bir harf gibi telaffuz edilir. Böylece dildeki ses uyumu sağlanmaktadır.

Mekkî, bu açıklamasına ek olarak Kûfeli dilcilerinin görüşlerine de yer verir. Kûfeliler, صَبَّ kelimesinin aslının فَعِيل şeklinde صَوَّب kalıbında olduğunu ve ardından idğâm uygulandığını ileri sürerler. Ancak, Mekkî bu görüşe itiraz eder. Ona göre, Kûfeliler'in önerdiği şekliyle kelimede idğâm edilecek harflerin ilki harekeli olduğu için idğâm uygulanamamaktadır. Çünkü idğâm uygulanabilmesi için ilk harfin sâkin olması gerekmektedir. Eğer harf harekeli olursa, idğâm gerçekleşmez. Mekkî, bu itirazını daha da güçlendirmek için طَوِيل ve عَوِيل kelimelerini örnek verir. Bu kelimelerde Kûfeliler'in iddia ettiği gibi vâv harfi bulunmasına rağmen, bu harf idğâma uğramaz ve yâ harfine dönüşmez. Dolayısıyla, vâv harfi olduğu gibi kalır ve idğâm uygulanamaz.²⁸ Mekkî, idğâmın uygulanma şartları konusunda oldukça dikkatli ve kuralcı bir tutum sergilemektedir.

2.4. Hazf

Hazf, bir cümlenin veya kelimenin bir bölümünün, anlamı bozmadan veya eksiltmeden, belirli bir delile dayanarak çıkarılmasıdır.²⁹ Mekkî, Kur'ân'da geçen bazı kelimeleri analiz ederken hazf olgusuna özellikle dikkat çeker ve çeşitli örneklerle bu olguyu açıklar. Örneğin, Mekkî'ye göre, اِبْن kelimesinin aslı بَنَى olup, بَنَى fiilinden türemiştir. Daha sonra bu kelimede yâ harfi hazf edilmiştir. Mekkî'nin bu görüşünü destekleyen en önemli delil ise kelimenin tesniye formuna girdiğinde yâ harfinin geri gelmesidir. Bu durum, Arap dilinde kelimenin asıl yapısının tesniye formunda ortaya çıktığını gösterir. Yani, اِبْن kelimesi tesniye formuna girdiğinde اِبْنَان değil, اِبْنَيْن şeklinde yazılır. Bu da, yâ harfinin aslında kelimenin kökeninde var olduğunu ve sadece tekil kullanımda hazf edildiğini gösterir.³⁰

Mekkî, bazı dilcilerin bu kelimede hazf edilen harfin yâ değil, vâv olduğunu

²⁷ el-Bakara, 2/19.

²⁸ Kaysî, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 1/81.

²⁹ Bedruddin Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulumî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Mektebetu Dari't-Tûras, ts.), 3/102.

³⁰ Kaysî, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 2/723-724.

belirttiğini zikreder. Bu görüş, onların بُنُوَّة kelimesini delil göstermelerine dayanmaktadır. Mekkî ise bu görüşe itiraz eder ve şunu belirtir: Eğer kelimenin aslı بُنُوَّة şeklinde olsaydı, bu kelime فُعُولَة vezninde olurdu ve asıl formu بُنُوِيَّة olurdu. Ancak bu durumda, yâ harfinin vâv harfine dönüşmesi mümkün olmazdı.

Mekkî bu delili şu şekilde güçlendirir: Vâv harfi, kendisinden önce gelen dammeli iki harf ile güçlenir ve bu yapıda vâv harfinin yâ harfine dönüşmesi söz konusu olamaz. Zira iki damme, ses yapısı itibarıyla vâv harfinin sabit kalmasına neden olur. Eğer bir kelime yalnızca tek bir damme olsaydı, bu durumda dammeyi kesreye dönüştürmek mümkün olabilir ve böylece vâv harfi yâ harfine dönüşebilirdi. Ancak بُنُوَّة kelimesinde iki damme bulunduğu için, bunları kesreye dönüştürmek gerekir ki bu, Mekkî'ye göre fonetik olarak imkansızdır.³¹

İbn Hişâm (ö. 761/1360) da kelimenin aslının الْبُنُوَّة şeklinde vâv harfli olduğunu savunur. Ona göre, kelimenin son harfi hazfedilip yerine hemze getirilen bütün isimlerin aslı vâv harfiyle bitmektedir. Bunun tek istisnası اِسْت kelimesidir. Bu durumda, genel kaideye uygun hareket etmek daha isabetlidir.³²

2.5. Müzekker ve Müennesin Eşit Olması

Mekkî, فُعُول vezninde gelen bir kelimenin, فَاعِلَة anlamında kullanılabileceğini, yani müzekker bir kelimenin müennes gelebileceğini belirtmektedir. Bu durum, müenneslik işareti olan tâ-i te'nîs kullanılmadan ifade edilmiştir. Bu da Arapçanın morfolojik esnekliğini ve vezinlerin taşıdığı anlam katmanlarını göstermektedir. Örneğin; وَمَا كَانَتْ أُمْلِكُ بَعِيًّا “Annen de iffetsiz değildi”³³ Mekkî, âyette geçen بَعِيًّا kelimesinin aslı بَعُوِي olup, فُعُول vezninde olduğunu belirtmektedir. Ancak, vâv harfi yâ harfine idğâm edilmiş ve ardından iki yâ harfinin yan yana gelmesinden dolayı gayn harfinin harekesi kesreye dönüşmüştür.

Mekkî, burada فُعُول kalıbı, فَاعِلَة (müennes) anlamında kullanıldığını vurgulamaktadır. Bu sebeple, kelimenin sonuna dişillik alâmeti olan tâ-i te'nîs ekini almamıştır. Ayrıca, فُعُول kalıbı مَفْعُول anlamında kullanılan kelimelerde de dişillik alâmeti almamaktadır. Buna, Yüce Allah'ın قَمِنَهَا رُكُوبُهُمْ “Bir kısmı binekleridir”³⁴ âyeti örnek gösterilebilir. Burada رُكُوب kelimesi, aslında مَرْكُوب

³¹ Kaysî, *Muşkilu i'râbî'l-Kur'ân*, 2/723-724.

³² Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Şerhu't-tasrîh 'ale't-tavzîh* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2000), 2/683.

³³ Meryem, 19/28.

³⁴ Yâsîn, 36/72.

olup مَفْعُول anlamındadır ve dişillik alâmeti almadan kullanılmıştır.

Öte yandan Mekkî, بَغِي kelimesinin فَعِيل vezninde olmadığını söyler. Ona göre, eğer kelime فَعِيل vezninde olsaydı, dişil formunda tâ-i te'nîs ekini alması gerekirdi. Zira فَعِيل vezninde olup müennes anlam taşıyan kelimeler, zorunlu olarak bu eki alırlar. Örneğin, اِمْرَأَةٌ رَحِيمَةٌ (merhametli bir kadın) ve اِمْرَأَةٌ عَلِيمَةٌ (âlim bir kadın) ifadelerinde رَحِيمَةٌ ve عَلِيمَةٌ kelimeleri فَعِيل vezninde geldikleri için tâ-i te'nîs ekini almışlardır.

Bu bağlamda Mekkî, بَغِي kelimesinin tâ-i te'nîs almamasını, onun فَعُول vezninde oluşuna delil sayar.³⁵ Mekkî'nin bu açıklaması, dilin morfolojik yapılarının nasıl esnek bir biçimde yorumlanabildiğini ortaya koymaktadır.

3. Mekkî'nin Nahiv İlmi ile İlgili Bazı Görüşleri

Dilciler, nahiv ilmi alanında birçok eser yazmış; bazıları bu konuyu müstakil eserler halinde sunarken, diğerleri mevcut çalışmalarında bu meseleye yer vererek katkıda bulunmuşlardır. Mekkî de, incelemekte olduğumuz eserlerinde nahiv konularını sıkça ele almakta ve gerektiğinde kendi görüşlerini de ifade etmektedir. Bu, onun dilci yönünü gösteren önemli bir özelliktir. Onun nahiv ile ilgili bazı görüşlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

3.1. Masdar

Masdar, fiil gibi zamanla bağlantısı olmayan ve soyut bir anlamı ifade eden bir sözcüktür. Arap dilinde türemiş kelimelerin kaynağının masdar mı yoksa fiil mi olduğu konusu nahivciler arasında tartışmalıdır. Basra dil ekolü mensupları, masdarın asıl olduğunu ve müştak kelimelerin masdardan türediğini savunurken, Kûfe dil ekolü mensupları ise fiilin asıl olduğunu ve masdar da dahil olmak üzere tüm türemiş kelimelerin fiilden türediğini öne sürerler.³⁶

Sıbeveyhi, isimlerin fiillere nispetle öncelikli olduğunu ve bu sebeple fiillerin tenvin almadığını belirtir. Ona göre fiil, isimden türemekte olup mutlaka bir isme muhtaçtır; aksi takdirde kelâm meydana gelmez. Ancak isim, fiile ihtiyaç duymaksızın da var olabilir.³⁷ Nitekim, اللَّهُ إِلَهُنَا (Allah ilâhımızdır) ve عَبْدُ اللَّهِ أَخُونَا (Abdullah kardeşimizdir) cümleleri, herhangi bir fiil olmaksızın kurulmuştur.

Mekkî, masdarın asıl olduğunu ve müştak kelimelerin masdardan türediğini savunmaktadır. Bu görüşünü Kur'ân'daki şu âyetin i'râbını yaparken dile getirir: قَوْلٍ لِلَّذِينَ يَكْتُوبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ "Elleriyle kitap yazıpyazıklar

³⁵ Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 2/453.

³⁶ Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 2/844; Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hılâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Mısır: el- Mektebetu't-Ticâriyye el-Kubrâ, ts.) 1/236.

³⁷ Sıbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20-21.

olsun!”³⁸ Mekkî, bu âyetin başında geçen وَيْلٌ kelimesinin fiil formatında olmayan kelimelerden biri olduğunu belirtir. Çünkü ona göre, bu kelimenin fâu'l-fiili ve 'aynu'l-fiili illet harfleri içermektedir ve Arapçada bu şekilde illetli olan kelimeler fiil formatında olmaz.³⁹

Mekkî'nin bu yorumundan, Arap dilindeki kelime yapılarının belirli kurallar çerçevesinde oluştuğu ve illetli kelimelerin fiil formunda olamayacağı anlaşılmaktadır. Mekkî, bu durumu وَيْلٌ kelimesi üzerinden açıklarken, fiil formatı olmayan kelimelerin masdar olduğunu ve bu kelimenin de bir masdar olduğunu ifade eder. Buradan hareketle, Mekkî, masdarların asıl olduğunu ve fiillerin masdardan türediğini belirtir.

Eğer Kûfeli dil ekolü mensuplarının iddia ettiği gibi masdarlar fiilden türemiş olsaydı, وَيْلٌ kelimesinin fiil yapısı da olması gerekirdi.⁴⁰ Ancak bu kelimenin fiil formatı olmaması, Mekkî'nin görüşünü destekleyen bir delil olarak sunulmaktadır.

3.1.1. Masdarın Amel Etme Şartı

Mekkî, masdarın fiil gibi amel edebilmesi için iki önemli şart olduğunu belirtir: masdarın sıfatlanmamış olması ve musaggar formatında bulunmaması. Zira masdar, sıfat ve musaggar kipiyle fiillere benzerliklerinden uzaklaşırlar. Çünkü fiiller ne sıfat alır ne de musaggar kipine dahil olur. Dolayısıyla, masdarın sıfatla nitelenmesi veya musaggar kipine girmesi, onun fiile benzerliğini ortadan kaldırır ve böylece fiil gibi amel etmesini engeller. Bu ilke, Basralı dilciler arasında ihtilafa düşülmeyen temel bir esastır.⁴¹

Bunu açıklamak için Mekkî, şu âyeti örnek verir: فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهُ *“Şimdi sen, aramızda -senin de bizim de caymayacağımız- uygun bir yerde bir buluşma zamanı belirle.”*⁴² Mekkî, bu âyette geçen مَوْعِدًا kelimesi masdar olmasına rağmen, لَا نُخْلِفُهُ cümlesiyle sıfatlandığı için fiil gibi amel etmez. Mekkî, burada masdarın sıfatlanması nedeniyle fiisel görevinden uzaklaştığını vurgular. Bu durum, sıfatlı bir masdarın artık fiil gibi işlemeyeceğini ve dolayısıyla cümlenin diğer öğeleriyle doğrudan bir bağı olamayacağını gösterir.

Mekkî, bu âyet üzerinden yaptığı analize devam eder ve مَكَّنًا kelimesinin, masdar olan مَوْعِدًا kelimesinin ma'mûlû olmadığını, bunun yerine جَعَلَ fiilinin mef'ûlû olduğunu ifade eder. Yani, مَكَّنًا kelimesi, مَوْعِدًا masdarına değil,

³⁸ el-Bakara, 2/79.

³⁹ Kaysî, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 1/101.

⁴⁰ Kaysî, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 1/101.

⁴¹ Kaysî, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 2/465.

⁴² Tâhâ, 20/58.

doğrudan جَعَلَ fiiline bağlıdır.⁴³ Burada Mekkî, masdarın amel edebilmesi için onun fiisel işlevini sürdürebilmesi gerektiğini, ancak sıfatlandığı için bu işlevin devre dışı kaldığını net bir şekilde ortaya koyar.

3.2. Atıf

Atıf, kendisine bağlı olduğu kelimeyle anlam yönünden belirli bir maksadı ifade eden bir tâbi unsurdur. Bu tâbi, on harfin biri ile metbû'una bağlanır.⁴⁴ Diğer bir ifadeyle atıf, tekrarı önlemek için birtakım edatlarla bir kelimenin veya cümlemin başka bir kelimeye veya cümleye bağlanması işlevidir. Ancak bazı durumlarda atıf işlemi uygun görülmez.

Zeccâc (ö. 311/923), nahiv âlimlerinin ittifakla kabul ettiği bir kaideye göre, cerr halinde bulunan bir zamire, zâhir bir ismin harf-i cerrin tekrarlanmaksızın atfedilmesinin uygun olmadığını belirtir. Nahiv âlimleri şu gibi ifadeleri câiz görmemektedirler: مَرَزْتُ بِهِ وَزَيْدٍ (ona ve Zeyd'e uğradım) veya مَرَزْتُ وَبِكَ وَزَيْدٍ (sana ve Zeyd'e uğradım.) Ancak harf-i cerrin açıkça zikredilmesiyle bu kullanım câiz olur ve مَرَزْتُ بِكَ وَبِزَيْدٍ (Sana ve Zeyd'e uğradım) denmesi gerekir. Zeccâc, وَأَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ "Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riâyetsizlikten de sakının."⁴⁵ âyetinde geçen الْأَرْحَامَ kelimesinin nasb ile okunması gerektiğini belirtir. Bu durumda âyetin anlamı, "Akrabalık bağlarını koparmaktan sakının" şeklindedir. Ona göre الْأَرْحَامَ kelimesinin cerr halinde okunması ise Arap dilinde hatalı olup, ancak şiiirde zarûret halinde câiz görülebilir.⁴⁶

Mekkî de zâhir bir ismin, mecrûr bir zamire atfedilmesini uygun görmemektedir. Mekkî, söz konusu âyetinde geçen الْأَرْحَامَ kelimesinin, بِهِ ögesindeki zamire atfedilemeyeceğini belirtir. Bunun sebebi, zâhir bir ismin, atıf harfi tekrarlanmaksızın mecrûr zamire atfının Arapça dil kurallarına göre uygun olmamasıdır.⁴⁷ Mekkî'ye göre, eğer الْأَرْحَامَ kelimesi doğrudan بِهِ zamirine atfedilseydi, bu dil bilgisi açısından hatalı olurdu.

Ancak, Mekkî bu durumu çözmek için farklı bir yaklaşım önerir: الْأَرْحَامَ kelimesinin, بِهِ ifadesinin mahalline atfedilmesinin câiz olduğunu söyler. Burada kelimenin yalnızca görünüşteki durumuna değil, cümledeki gramatik işlevine atıf yapılır. Bu durumu açıklamak için Mekkî, مَرَزْتُ بِزَيْدٍ وَعَمْرًا (Zeyd'e

⁴³ Kaysî, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 2/464-465.

⁴⁴ Ebü'l-Hasen Âlî b. Muhammed b. Âlî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, nşr. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire: yy., 1982), 341.

⁴⁵ en-Nisâ, 4/1.

⁴⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abdüh Şelebî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004), 2/6.

⁴⁷ Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh İbn Hişâm el-Ensârî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâ'î (y.y., Dâru'l-Fikr, tsz.), 3/352.

ve Amr'a uğradım) cümlesini örnek verir. Bu cümlede رَزِيدٌ kelimesi lafzen mecrûr olmasına rağmen, cümledeki konumu aslında mansubtur. عَمْرًا kelimesi, رَزِيدٌ kelimesinin lafzına değil, bulunduğu konuma atfedildiği için mansub olarak gelir.

Aynı şekilde, الْأَرْحَامَ kelimesi de بِهِ ifadesinin mahalline atfedildiğinde, âyetin anlamı şu şekilde olur: “Allah’ın ve akrabalık bağlarının hatırına birbirlerinden bir şey istersiniz.”⁴⁸

3.3. Atfın Delâleti

Cümlelerin doğru ve sağlıklı bir şekilde anlaşılmasında atıf işlemi büyük bir rol oynar. Özellikle, bazı Kur’ân âyetlerinin farklı anlamlara gelmesinin sebeplerinden biri de atıf işleminin farklı şekillerde yorumlanmasıdır. Atıf, bir cümlede hangi kelimelerin birbirine bağlandığını belirleyerek cümlelerin genel anlamını etkiler. Bu bağlamda, atıf işleminin doğru tahlil edilmesi, cümlelerin anlamını netleştirmek açısından kritik önem taşır.

Buna örnek olarak, şu âyeti ele alabiliriz: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ “Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı mesh edin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar yıkayın”⁴⁹ Bu âyette geçen أَرْجُلَكُمْ (ayaklarınızı) kelimesinin hangi kelimeye atfedildiği, âyetin anlamını değiştirebilecek bir meseledir.

Mekkî, buradaki atıf işleminin iki ihtimale dayandığını ve bu nedenle farklı anlamların ortaya çıktığını belirtir. Eğer أَرْجُلَكُمْ kelimesi رُءُوسَكُمْ (başlarınızı) kelimesine atfedilirse, anlam şu şekilde olur: ayakların yıkanması değil, baş gibi mesh edilmesi gerekir. Ancak, أَرْجُلَكُمْ kelimesi وُجُوهَكُمْ (yüzlerinizi) ve أَيْدِيَكُمْ (ellerinizi) kelimelerine atfedilirse, aynen yüz ve eller gibi, ayakların da yıkanması gerekmektedir.

Mekkî, bu iki ihtimal arasından ikinci görüşü desteklemektedir. Ona göre, abdeste asıl olan, ayakların yıkanmasıdır. Bu nedenle, أَرْجُلَكُمْ kelimesinin, وُجُوهَكُمْ ve أَيْدِيَكُمْ kelimelerine atfedilmesi gerektiğini savunur. Ayrıca, âyetin sonunda geçen إِلَى الْكَعْبَيْنِ (topuk kemiklerine kadar) ifadesi de, yıkanmanın kast edildiğini gösteren bir sınırlama ifadesidir.⁵⁰ Mekkî’nin yorumuna göre, bu sınırlama, ayakların mesh edilmesi değil, yıkanması gerektiğini vurgulamaktadır.

⁴⁸ Kaysî, *Muşkilü i’râbi’l-Kur’ân*, 1/187-188.

⁴⁹ el-Mâide, 5/6.

⁵⁰ Kaysî, *el-Keşf an vucûhi’l-kirâati’s-seb’i ve ilelihâ ve hicecihâ*, thk. Muhyiddîn Ramazan (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1984), 1/402.

3.4. İsm-i Fâil

İsm-i fâil, اسمُ الفاعلِ الَّذِي جَرَى مَجْرَى الْفِعْلِ الْمُضَارِعِ “İsm-i fâil, fiil-i muzari gibi kullanılan (onun işlevini gören) bir yapıdır.”⁵¹ Yani ism-i fâil, Arapça dilbilgisinde, belirli durumlarda fiil-i muzari ile benzer bir kullanım sergileyebilir. Yani, ism-i fâil cümlede, bir fiilin işlevini üstlenir ve o fiilin etkilediği özne veya nesne üzerinde etkili olur.

Mekkî, ism-i fâilin sıfat, hâl, haber veya kendisiyle doğrudan bağlantısı olmayan bir ögeye atfedildiğinde, fâil ögesinin cümlede zâhir olarak belirtilmesi gerektiğini savunur. Bunu açıklamak için Mekkî, şu cümleyi örnek verir: رَأَيْتُ رَجُلًا مَعَهُ امْرَأَةٌ ضَارِبُهَا غَدًا أَوْ السَّاعَةَ (Yanında şimdi ya da yarın döveceği kadın olan bir adam gördüm.) Burada ضَارِبُهَا ögesi, امرأة kelimesinin sıfatı olarak kullanılmak istenmektedir. Ancak Mekkî'ye göre, ism-i fâilin ma'mûlû olan fâil ögesi gizli olduğu için, ضَارِبُهَا ifadesinin bu şekilde sıfat olması câiz değildir. Çünkü bu durumda, ism-i fâilin işlediği öznenin açıkça belirtilmesi gerekir.

Mekkî, bu sorunu çözmek için şöyle bir düzenleme önerir: Eğer ism-i fâilin fâil ögesi, هُوَ ضَارِبُهَا şeklinde açık olarak ifade edilirse, ضَارِبُهَا ifadesi امرأة kelimesinin sıfatı olabilir. Bunun nedeni, bu durumda ضَارِبُهَا ifadesindeki gizli zamirin, امرأة kelimesine ait olmamasıdır. Eğer ضَارِبُهَا ifadesini, رجلاً kelimesine sıfat kılıp mansub yaparsak, zamirin açık olmasına gerek kalmadan bu kullanım câiz olur. Çünkü bu durumda, ضَارِبُهَا ifadesindeki gizli zamir, رجلاً kelimesine atf yapar ve herhangi bir dilsel sorun ortaya çıkmaz. Yani zamirin atf noktası net olduğu için, zamirin zâhir olması gerekmez.

Ayrıca, Mekkî, ism-i fâil yerine muzari fiil olan يَضْرِبُهَا getirilirse, zamirin zâhir olmasına gerek kalmaksızın cümlelerin bağlamına göre hem امرأة kelimesine hem de رجلاً kelimesine sıfat olabileceğini belirtir.⁵² Bu, ism-i fâil ve fiil-i muzari arasındaki esnek ilişkiyi ve Arap dilindeki cümle yapılarının ne kadar esnek olabileceğini gösterir.

Üşmûnî (ö. 918/1513), merfû zamirlerin sıfat ile belirlendiği durumda ya müstetir ya da munfasıl olmaları gerektiğini, bâriz ve muttasıl olmalarının ise câiz olmadığını ifade etmektedir. Buna binâen, الرَّئِئِدَانِ قَائِمَانِ (İki Zeyd ayaktadır) ve الرَّئِئِدُونَ قَائِمُونَ (Zeydler ayaktadır) ifadelerindeki قَائِمَانِ kelimesindeki elif ile قَائِمُونَ kelimesindeki vâv, يَقُومَانِ ve يَقُومُونَ fiillerinde olduğu gibi zamir değil, bilakis tesniye ve cem için kullanılan i'râb alâmetleridir.⁵³

⁵¹ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/164.

⁵² Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/317.

⁵³ Ebü'l-Hasen Nûreddin Alf b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf el-Üşmûnî, *Menhecû's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1998), 1/187.

3.5. Hâl

Hâl, sâhibu'l-hâlin durumunu açıklamak veya onu yahut âmilini pekiştirmek için kullanılan bir sıfattır.⁵⁴ Mekkî, Meânî'l-Kur'ân'da hâl ögesinin üç farklı türü olduğunu belirtir: hâl-i müekkide, hâl-i vâkıa ve hâl-i mukadder. Mekkî, bu üç hâl türünü açıklarken çeşitli âyetlere ve örneklerle başvurur.

Mekkî, bu hâl türlerini açıklarken şu âyetin i'râbını yapar: وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا *"Değişik ürünleriyle hurmaları, ekinleri."*⁵⁵ Mekkî, bu âyette geçen مُخْتَلِفًا kelimesinin hâl olduğunu ve سَيَكُونُ كَذَلِكَ (bu ilerde gerçekleşecek) anlamında kullanıldığını belirtir. Ona göre, bu âyette bahsedilen meyveler henüz yeme aşamasında değil, yerden bitme aşamasındadır. Dolayısıyla, bu durum ileride gerçekleşeceği için burada kullanılan hâl, hâl-i mukadder olarak değerlendirilir. Hâl-i mukadder, cümlenin öznesi veya nesnesinin gelecekte alacağı durumu ifade eden bir hâl türüdür. Mekkî, bu tür hâlin, o anda gerçekleşmeyen fakat ileride meydana gelecek bir durumu ifade ettiğini vurgular.⁵⁶ Benzer şekilde, رَأَيْتَ زَيْدًا مُسَافِرًا غَدًا (Zeyd'in yarın yolculukta olacağını öğrendim) ifadesinde de, onun şu an yolculuk halinde olduğu değil, gelecekte yolculuk yapacağı anlatılmaktadır. Her ne kadar bu cümlede Zeyd'in yolculuk yapmasına henüz şahit olunmamış olsa da اَنْ يَكُونَ غَدًا (bu işlemin yarın olacağı) anlamı kast edilmiştir. Bu, hâlin henüz gerçekleşmemiş olmasına rağmen o eylemin gelecekte gerçekleşeceği anlamına gelir. Bu durumda مُسَافِرًا kelimesi, Zeyd'in yarın yolculuğa çıkacağını bildiren bir hâl-i müekkide olur.

Hâl-i vâkıa ise gerçekleşmiş bir durumu anlatan hâl türüdür. Mekkî, bunu şu örneklerle açıklar: رَأَيْتُ زَيْدًا قَائِمًا (Ben Zeyd'i ayakta iken gördüm.) Bu cümlede, قَائِمًا (ayakta) kelimesi hâl-i vâkıa olup, Zeyd'in o anda gerçekten ayakta olduğu bir durumu ifade eder. Yani, hâl-i vâkıa, sâhibu'l-hâlin o anda içinde bulunduğu gerçek durumu anlatır.

Bunların yanında, bir fiilin ya da hükmün kesinlik ve vurgu ile pekiştirildiği hâl-i müekkide de vardır. Örneğin, وَهَذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا *"Bu (din), rabbinin dosdoğru yoludur."*⁵⁷ Âyetinde مُسْتَقِيمًا kelimesi, yolun doğruluğunu vurgulayan hâl-i müekkide niteliğindedir.⁵⁸

Sonuç itibarıyla Mekkî, hâl olgusunu üç farklı kategoride ele almaktadır: Hâl-i

⁵⁴ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Şerhu şuzûri'z-zeheb*, thk. 'Abdulgânî ed-Dakr (Dimaşk: eş-Şeriketu'l-Muttahide li't-Tevzî', 1984), 319.

⁵⁵ el-En'âm, 6/141.

⁵⁶ Kaysî, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 1/274.

⁵⁷ el-En'âm, 6/126.

⁵⁸ Kaysî, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 1/274.

mukadder, gelecekte olması muhtemel bir durumu ima eder; hâl-i vâkıa, anlık bir durumu ifade eder; hâl-i müekkide ise kesinlik arz eden bir durumu pekiştirir.

İbn Hişâm ise hâl olgusunu zaman açısından üç kısma ayırmaktadır: hâl-i mukârine (eşzamanlı), hâl-i mukadder (geleceğe yönelik) ve hâl-i mahkî (geçmişe ait).

İbn Hişâm'a göre en yaygın hâl türü hâl-i mukârine'dir. Buna örnek olarak şu âyet zikredilebilir: *وَهَذَا بَغْلِي شَيْخًا* "Şu da ihtiyar kocam!"⁵⁹ Bu âyetle geçen *شَيْخًا* kelimesi, hâl-i mukârine olup, fiil ile eşzamanlı olarak gerçekleşen bir durumu ifade etmektedir.

Hâl-i mukadder, fiilin gerçekleşme zamanının gelecekte olduğunu gösteren bir hâl türüdür. Buna örnek olarak şu cümle verilebilir: *مَرَرْتُ بِرَجُلٍ مَعَهُ صَقْرٌ صَائِدٌ* (Yarın avlanmak üzere yanında bir şahin bulunan bir adamın yanından geçtim.) İbn Hişâm'a göre bu cümlede geçen *صَائِدًا* (Yarın onunla avlanacak şekilde) ifadesi, henüz gerçekleşmemiş bir durumu ifade ettiği için hâl-i mukadder kategorisine girmektedir.

Hâl-i mahkî, geçmişte gerçekleşmiş bir hâli ifade eder. Buna örnek olarak şu cümle zikredilebilir: *جَاءَ زَيْدٌ أَمْسٍ رَاكِبًا* (Zeyd dün binmiş olarak geldi) Bu cümlede geçen *رَاكِبًا* kelimesi, fiilin geçmişte gerçekleştiğini gösterdiği için hâl-i mahkî kategorisine dâhil edilmektedir.⁶⁰

3.5.1. Sıfatın Hâle Dönüşmesi

Mekkî, nekre olan bir sıfatın, mevsûfuna takdim edilmesi durumunda artık sıfat niteliğini kaybederek hâl konumuna geçtiğini ifade etmektedir. Bu kural, Arap dilinde sıfatların ve hâl öğelerinin cümledeki pozisyonuna bağlı olarak nasıl farklı gramatik işlevler üstlenebileceğini gösterir.

Bunu açıklamak için Mekkî, şu âyeti örnek verir: *وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ* "O'nun hiçbir dengi yoktur."⁶¹ Mekkî, bu âyetle geçen *كُفُوًا* kelimesinin aslında sıfat değeri taşıdığını vurgular. Yani, *كُفُوًا* kelimesi, *أَحَدٌ* kelimesinin sıfatı olarak kullanılabilirdi. Ancak burada önemli bir nokta vardır: *كُفُوًا* kelimesi nekre bir sıfat olup, mevsûfu olan *أَحَدٌ* kelimesine takdim edilmiştir. Bu takdim nedeniyle *كُفُوًا* kelimesi artık sıfat olmaktan çıkmış ve hâl konumunda kullanılmaya başlanmıştır.

Mekkî, bu değişimi açıklarken, *كُفُوًا* kelimesinin artık *أَحَدٌ* kelimesinin sıfatı değil, onun hâl öğesi olduğunu söyler. Yani, *كُفُوًا* kelimesi, *أَحَدٌ* ifadesinin nasıl

⁵⁹ Hûd, 11/72.

⁶⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, thk. Mâzin el-Mübârek Muhammed Ali Hamdullâh (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 605-606.

⁶¹ el-İhlâs, 112/4.

bir durumda olduğunu açıklayan bir hâl işlevi kazanmıştır.⁶² Dolayısıyla, nekre bir sıfat mevsûfuna takdim edildiğinde, artık mevsûfu ile olan ilişkisini sıfat olarak değil, hâl olarak devam ettirir.

3.6. Şart Üslubu

Şart, *إِنْ* veya onun kardeşlerinden biri ile baştaki hükmün cevaba bağlandığı üsluptur.⁶³ Yani, bir eylemin meydana gelmesi için, başka bir eylemin ön koşul olarak ortaya çıkması gerekmektedir.

Müberra, şart cümlesinde yer alan yargının belirsiz olduğunu ifade eder. Örneğin: *إِنْ تَأْتِيَنِي آتَكَ* (Bana gelirsen, sana gelirim) cümlesinde, gelme fiilinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği kesin değildir. Ancak *إِذَا* edatıyla kurulan şart cümlelerinde, yargının muhakkak gerçekleşeceğini savunur. Nitekim *إِذَا أَتَيْتَنِي* (Bana geldiğinde) ifadesinde, gelme fiilinin gerçekleştiği kesin bir bilgidir. Bu husus şu âyetlerde de görülmektedir: *إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ* “Gökyüzü yarıldığında”⁶⁴ *إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ* “Güneş dürülüp karardığında”⁶⁵ ve *إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ* “Gök yarıldığında.”⁶⁶ Müberra, bu âyetlerde zikredilen olayların kaçınılmaz bir şekilde vuku bulacağını belirtir. Bu nedenle, burada *إِنْ* edatının kullanılması câiz değildir. Çünkü bu edat, haber verilen hususta zan ve beklenti anlamı taşır, oysa âyetlerde bildirilen olayların gerçekleşmesi kesinlik arz etmektedir.⁶⁷

Mekkî, şart cümlelerinde, şartın konusu olan yargının gerçekleşmesinin de gerçekleşmemesinin de mümkün olduğunu ifade eder.⁶⁸

Mekkî, şart edatları arasında *إِنْ* edatını asıl kabul eder ve bu edatın diğer şart edatlarından farklı bir özelliğe sahip olduğunu belirtir. Özellikle, *إِنْ* şart edatıyla kurulan cümlelerde, şartın fiili bazen cümleden hazfedilebilir. Mekkî'ye göre bu durum sadece *إِنْ* edatına özgüdür. Ancak, fiil hazfi meselesi yalnızca *إِنْ* edatına özgü olmayıp, *وَ* ve *إِذَا* gibi diğer şart edatlarında da mümkündür.⁶⁹

Bunu açıklamak için Mekkî şu âyeti örnek verir: *وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا* “Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen

⁶² Kaysî, *Muşkilü'l-râbi'l-Kur'ân*, 2/854.

⁶³ Safiyyüddin Muhammed b. Abdurrahîm el-Hindî Urmevî, *Nihâyetü'l-vusûl fî dirayeti'l-usûl*, thk. Salih b. Süleyman Yusuf-Sa'd b. Salim es-Süveyh (Mekke: yy., 1996), 4/1584.

⁶⁴ el-İnfîtâr, 82/1.

⁶⁵ et-Tekvîr, 81/1.

⁶⁶ El-İnşikâk, 84/1.

⁶⁷ Müberra, *el-Müktedâb*, 2/55-56.

⁶⁸ Kaysî, *Muşkilü'l-râbi'l-Kur'ân*, 2/709.

⁶⁹ Hasan Abbas, *en-Nahvü'l-vâfi* (Mısır: Dâru'l-Meârif, 19743), 4/446.

aralarını düzeltin"⁷⁰ Mekkî, âyetle geçen طَائِفَتَانِ kelimesi, gizli bir fiille merfû olduğunu belirtir. Ona göre âyetin takdiri: وَإِنْ أَفْتَتَلْتَ طَائِفَتَانِ (Eğer iki topluluk savaşırsa) şeklindedir. Zira إِنَّ edatı, şart anlamı taşımaktadır ve şart cümlesi ancak bir fiil ile tamamlanabilir. Bu sebeple, burada bir fiilin takdir edilmesi zorunludur. Bu durum şu âyetle de görülmektedir: فَأَجِزْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ "Eğer müşriklerden biri senden korunma isterse, Allah'ın sözünü duymasına fırsat vermek için onu koruma altına al"⁷¹ Mekkî, bu âyetle إِنَّ şart edatından sonra gelen أَخَذَ (biri) fâilinin açıkça cümlede yer aldığını, ancak şart fiilinin hazfedildiğini belirtir. Bu, Arap dilinde şart cümlelerinde fiillerin devamında karine olması hâlinde hazfedilebileceğini gösterir.

Bununla birlikte Mekkî, وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ "Eğer onlar iman edip kendilerini kötülükten korusalardı şüphesiz Allah tarafından verilecek sevap daha hayırlı olacaktı."⁷² Âyetle geçen أَنَّ edatı, gizli bir fiille bağılı olarak merfû konumunda olduğunu ve takdiri, وَلَوْ وَقَعَ أَيْمَانُهُمْ (Vele ki yeminleri gerçekleşseydi) şeklinde olduğunu belirtir. Oysa لَوْ edatının gereği, ardından ya zâhir ya da gizli bir fiilin gelmesidir. Zira لَوْ edatıdır ve şart cümlesi yapısal olarak daima bir fiille gelmek durumundadır.⁷³

Netice itibarıyla Mekkî, إِنَّ edatı haricindeki şart edatlarında şart fiilinin hazfedilmesinin câiz olmadığını ifade ederken, farklı bir bağlamda şart edatı olarak kullanılan لَوْ'un, şart fiilinin gizli olarak da gelebileceğini belirtmektedir.

4. Mekkî'nin Bazı Dil Âlimlerine Olan İtirazları

Mekkî, eserlerinde sarf ve nahiv konularını işlerken seleflerinin görüşlerinden geniş ölçüde faydalanır. Ancak, bu görüşlerin çoğunu kabul ederken, bir kısmını eleştiriye tabi tutar. Mekkî'nin eleştirel yaklaşımı, dilin kuralları ve kullanımında titiz bir değerlendirme sürecinden geçtiğini gösterir. Mekkî, eleştirilerini dile getirirken genellikle şu ifadeleri kullanır: وَهَذَا لَا يَجُوزُ (bu câiz değil), وَهُوَ غَلَطٌ لَا فَيَاسَ عَلَيْهِ⁷⁴ (bu imkansız)⁷⁴ ve قَبِيحٌ (uygun değil).⁷⁶ Bu ifadeler, Mekkî'nin eleştirel dilinde önemli bir yer tutar ve onun bir görüşü reddederken ne kadar kesin bir tavır sergilediğini gösterir. Mekkî'nin görüşlerine itiraz ettiği dilcilerden bazıları şunlardır:

⁷⁰ el-Hucurât, 49/9.

⁷¹ et-Tevbe, 9/6; Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 2/680.

⁷² el-Bakara, 2/103.

⁷³ Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/107.

⁷⁴ Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/170.

⁷⁵ Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/148.

⁷⁶ Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/142.

4.1. Kisâî (ö. 189/805)

Mekkî, وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهُ وَاحِدٌ “Bir tek Tanrı’nın dışında hiçbir ilâh yoktur”⁷⁷ âyetinde geçen ikinci إِلَه kelimesinin, مِنْ إِلَه ifadesinin mahallinden bedel ve merfû olduğunu belirtir. Bu durumda, مِنْ harf-i cerri zâid olup, إِلَه kelimesinin mahalli merfû olarak değerlendirilir. Mekkî, burada مِنْ edatının zâid olarak geldiğini ve bu nedenle kelimenin aslında merfû durumda olduğunu ifade eder. Ayrıca müellif, bu yapının وَالْإِلَهُ وَاحِدًا şeklinde, istisna yoluyla وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهُ وَاحِدًا şeklinde mansub olarak da söylenebileceğini belirtir.

Devamında Mekkî, Kisâî’nin şu görüşünü aktarır: Kisâî’ye göre, إِلَه kelimesi, مِنْ ifadesinden bedel olarak mecrûr olmalıdır. Yani, âyet وَالْإِلَهُ وَاحِدٌ şeklinde söylenebilir. Kisâî’nin bu görüşüne dayanarak, onun bu cümleyi menfî olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Çünkü Kisâî, cümledeki مِنْ harf-i cerrinin zâid olduğunu kabul etmektedir. Bu yorum, menfî cümlelerde مِنْ harf-i cerrinin zâid olarak kullanıldığını vurgulayan bir dil kuralına dayanır.

Ancak Mekkî, Kisâî’ye dayandırdığı bu görüşü eleştirir. Ona göre, مِنْ harf-i cerri olumlu bir cümlede zâid olamaz.⁷⁸ Mekkî’nin bu eleştirisi, dildeki مِنْ edatının yalnızca olumsuz ve soru cümlelerde zâid olarak kullanılabileceği kuralına dayanır.⁷⁹

4.2. Ferrâ (ö. 207/822)

بُشْرِيكُمْ الْيَوْمَ جَنَّتْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ “Bugün size müjde var; altından ırmaklar akan cennetlerde”⁸⁰ Mekkî, âyette geçen بُشْرِيكُمْ ifadesinin mübtedâ, جَنَّتْ kelimesinin ise haber olduğunu belirtir ve âyetin takdirinin جَنَّتْ دُخُولُ şeklinde olduğunu ifade eder. Bu durumda, دُخُول kelimesi muzâf olup, daha sonra hazf edilmiştir.

Mekkî, bu açıklamaların ardından Ferrâ’nın görüşüne yer verir. Ferrâ’ya göre, جَنَّتْ kelimesi hâl üzere mansub olup, الْيَوْمَ kelimesi ise haberdir. Ferrâ’nın bu yorumu, cümledeki جَنَّتْ kelimesinin bir fiil veya fiilimsi olmadan hâl olarak kullanılabileceğini öne sürer. Ancak Mekkî, bu görüşe katılmaz ve جَنَّتْ kelimesinin hâl anlamında olamayacağını belirtir. Ona göre, cümlede fiil veya fiilimsi olmadığında kelimenin hâl işlevi görmesi mümkün değildir. Mekkî, bu nedenle Ferrâ’yı bu konuda eleştirir.

Mekkî, Ferrâ’nın bir başka görüşüne daha eleştirel yaklaşır. Ferrâ’ya göre,

⁷⁷ el-Mâide, 5/73.

⁷⁸ Kaysî, *Muşkilü l-râbi’l-Kur’ân*, 1/234-235.

⁷⁹ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî en-Nehhâs, *l-râbu’l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Ali Beydûn (Beyrut: Dâru’l-Kütüb el-’İlmiyye, 2004), 1/278.

⁸⁰ el-Hadîd, 57/12.

بُشْرِيكُم ifadesi mahallen mansub olup, anlamı يَبْشُرُونَهُمْ بِالْبُشْرِ “Onlara müjde veriyorlar” şeklindedir ve جَنَّتْ kelimesi, بالبشرى ile mansub olabilir.⁸¹ Mekkî, bu görüşü de zayıf bulur. Eleştirisinin temelinde, sıra ile mevsûl arasına الْيَوْمَ kelimesinin girmesi yatmaktadır. Mekkî'ye göre, sıra ile mevsûlün arasına başka bir ögenin girmesi dil açısından uygun değildir.⁸² Bu durumun Ferrâ'nın yorumunda da mevcut olduğunu belirten Mekkî, bu tür ayrılmaların gramatik yapıyı bozduğunu düşünerek Ferrâ'nın görüşünü reddeder.

4.3. Ma'mer b. El-Müsennâ (ö. 209/824)

Ma'mer, لَيْلًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ “Haksızlığa saplanmış olanları dışında insanların aleyhinize kullanacakları bir delil bulunmasın”⁸³ âyetinde geçen إِلَّا edatının, istisnâ olarak değil, atıf vâvı (bağlaç) anlamında kullanıldığını iddia eder ve âyetin takdiri anlamının şu şekilde olduğunu savunur: لَيْلًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ وَالَّذِينَ ظَلَمُوا “İnsanların ve zalimlerin sizin aleyhinizde delilleri olmasın.”⁸⁴ Ma'mer, bu yorumuyla إِلَّا edatının işlevini değiştirmekte ve istisnâ yerine bağlaç anlamı vermektedir.

Ancak Mekkî, Ma'mer'in bu görüşünü eleştirir. Eleştirisinin temel nedeni, Ma'mer'in bu yaklaşımının âyetin anlamını tam olarak yansıtamamasıdır. Mekkî'ye göre, bu yorum, âyetin istisnâ edatına kadar olan kısmında, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahabenin Kâbe'ye yönelmeleriyle ilgili olarak karşı tarafın delillerini çürütmek için yeterli bir anlam ortaya koymaktadır. Ancak, لَيْلًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا “Haksızlığa saplanmış olanlar dışında” ifadesi, bu bağlamda kafa karışıklığına neden olur. Çünkü bu yorum, âyetteki istisnâ anlamını zayıflatmakta ve âyetin anlam bütünlüğünü bozmaktadır.⁸⁵

Mekkî'nin bu eleştirisi, aynı zamanda Taberî (ö. 310/923)'nin görüşüyle de örtüşmektedir. Taberî, Ma'mer'in görüşünü destekleyecek bir delilin olmadığını belirtir ve Arap dilinde böyle bir kullanımın yalnızca iki istisnâ edatının peşpeşe geldiği durumlarda mümkün olduğunu ifade eder. Taberî'ye göre, ikinci إِلَّا edatı ancak böyle bir durumda atıf vâvı anlamında kullanılabilir. Buna örnek olarak şu cümleyi verir: سَارَ الْقَوْمُ إِلَّا عَمْرًا إِلَّا أَخَاكَ (Amr ve kardeşin dışında topluluk sefere çıktı.) Bu cümlede, iki istisnâ edatı arka arkaya geldiğinde, ikinci إِلَّا edatı atıf vâvı anlamında kullanılabilir. Ancak Taberî, Ma'mer'in görüşünde böyle bir kullanımın olmadığını ve dolayısıyla bu

⁸¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Neccar-Ahmed Yusuf Necati (Beyrut: yy., 1983), 3/133.

⁸² Kaysî, *Muşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 2/717.

⁸³ el-Bakara, 2/150.

⁸⁴ Ma'mer b. Müsennâ Ebu Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1954), 1/60.

⁸⁵ Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye* (Şârika: Câmiatu's-Şârikati, 2008), 1/508.

yorumun dilbilgisel açıdan desteklenmediğini belirtir.⁸⁶

4.4. Ahfeş (ö. 215/830)

Mekkî, *"Sizi, لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ"* Mekki, gerçekleşmesinde asla şüphe olmayan kıyamet gününde mutlaka toplayacaktır. Kendilerini ziyan edenler var ya, işte onlar inanmazlar."⁸⁷ âyetinde geçen الَّذِينَ edatının haber, فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ifadesinin ise mübtedâ olduğunu belirtir. Yani, cümlelerin yapısında الَّذِينَ kelimesi haber görevindeyken, فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ kısmı mübtedâ görevini üstlenmektedir.

Mekkî, daha sonra Ahfeş'in şu görüşüne yer verir. Ahfeş'e göre, الَّذِينَ ifadesinin, لَيَجْمَعَنَّكُمْ fiilindeki كُمْ zamirinden bedel olarak mansub yapılması mümkündür. Ahfeş'in bu iddiasına göre, الَّذِينَ ifadesi, fiildeki muhatap zamirin yerine geçebilecek bir bedel olarak işlev görebilir. Ancak Mekkî, bu görüşe itiraz etmektedir.

Mekkî'nin itirazının temelinde, كُمْ zahirinin muhatap zamir olması yatar. Çünkü muhatap zamirinden, gâib bedel olarak getirilemez. Mekkî, bu görüşünü desteklemek için şu örneği verir: زَيْدًا (Zeyd seni gördüm) şeklindeki bir cümlelerin de câiz olmadığını söyler. Zira burada كَ muhatap zamiri iken, ondan زَيْدًا gibi bir gâib isminin bedel getirilmesi, dil kurallarına aykırıdır. Ona göre bedel, anlam açısından belirginlik ve bağlam uygunluğu gerektirmektedir.⁸⁸

Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), bu işlemin câiz olmama nedenini şu şekilde açıklar: Söz konusu zamir, lafız ve mâna açısından tam kapsayıcı olmadığı için küllî bir bedel yapılamamaktadır.⁸⁹

Ukberî (ö. 616/1219) ise mütekellim ve muhatap zamirleri, delâlet açısından gayet açık olduklarından dolayı kendilerinden bedel yapılması gereksiz olduğunu belirtmektedir.⁹⁰

Ancak İbn Atıyye (ö. 541/1147), لَيَجْمَعَنَّكُمْ ifadesi, tüm insanları muhatap almak için uygun bir yapıda yani kapsayıcı olduğunu savunmaktadır. Ona göre burada الَّذِينَ ifadesinin muhatap zamirden bedel olarak getirilmesi, muhatap alınanların özellikle الَّذِينَ ile belirtilen kimseler olduğunu göstermektedir. Bu

⁸⁶ Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Câmi'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Kahire: Meketbetü İbn Teymiyye, ts.), 3/205.

⁸⁷ el-En'âm, 6/12.

⁸⁸ Kaysî, *Muṣkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 1/246-247.

⁸⁹ Ahmed b. Yusuf b. Muhammed b. Mesud Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn* (Dimaşk: Daru'l-Kalem, 2016), 4/551.

⁹⁰ Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh Hüseyin b. Abdillâh Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân* (Ürdün: Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, ts.), 1/483.

bağlamda, onların özel olarak tehdit edildikleri anlaşılmaktadır. İbn Atıyye, burada tehdit ve azap bağlamında bir tahsis söz konusu olduğunu ve bu yapı, bedelin bedelü'l-ba'z mine'l-kül türüne uygun düştüğünü vurgulamaktadır.⁹¹

4.5. Zeccâc

“*Sonra da iki gruptan hangisinin, kaldıkları müddeti daha iyi hesap edip değerlendireceğini ortaya koyalım diye onları uyandırdık.*”⁹² Mekkî, âyetle geçen أَمْدًا kelimesinin, مَفْعُولُ الْفِعْلِ olduğu belirtir. Yani, أَمْدًا kelimesi bu fiil tarafından etkilenmiş bir nesne olarak işlev görür. Ancak Zeccâc, أَمْدًا kelimesinin temyîz üzerine mansub olduğunu öne sürer. Zeccâc, bu kelimenin âyetle bir açıklama veya ayırma anlamı taşıyan temyîz görevini üstlendiğini savunur. Mekkî ise bu görüşe katılmaz ve Zeccâc'ı eleştirir. Eleştirisinin temelinde, أَمْدًا kelimesinin temyîz olabilmesi için fiilin ism-i tafdîl olması gerektiği düşüncesi yatar.

Mekkî, أَخَصَّى ifadesinin kökeninin يُخَصِّي fiilinin rubâî ve mazi sîgası olduğunu belirtir. Dolayısıyla, ism-i tafdîl olarak kullanılmasının mümkün olmadığını vurgular. Mekkî, bu görüşünü desteklemek için Kur'ân'daki şu âyetlere atıfta bulunur: “*أَخْصِيَهُ اللَّهُ وَتَسْوُهُ*” “Allah bunları bir bir saymış, onlar ise unutmuslardır.”⁹³ “*وَأَخْصَى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا*” “Her şeyin sayısını belirlediği halde”⁹⁴ Her iki âyetle geçen أَخْصِيَهُ ve أَخَصَّى fiilleri, rubâî ve mazi formatta gelmektedir. Mekkî, bu örneklerle أَخَصَّى fiil olduğunu ve bunların ism-i tafdîl formatında kullanılmasının imkansız olduğunu açıklar.

Mekkî'ye göre, bu fiilin rubâî olarak kullanımı sabit olduğu için, ondan أَفْعَلُ مِنْ kalıbının türemesi mümkün değildir. Çünkü Arapçada أَفْعَلُ مِنْ yapısı, her zaman sülâsî fiillerden türetilir; rubâî fiillerden türetilmemektedir. Mekkî, sadece اَللّٰهُ لِلْخَيْرِ ve مَا اَعْطَاهُ لِلْذَّرْهَمِ gibi istisnâî ve şâz kullanımlarda bunun görülebileceğini, ancak bu tür yapılar da kıyas yapılamayacağını belirtir.

Dolayısıyla أَفْعَلُ مِنْ yapısının rubâî fiillerden türemesi mümkün olmadığına göre, أَخَصَّى fiili de ism-i tafdîl değil, mazi fiili olarak kabul edilmelidir. Eğer أَخَصَّى mazi fiili olarak kabul edilirse, bununla birlikte temyîz gelmesi imkansız olur. Bu durumda, fiilin أَمْدًا kelimesine olan taalluku daha açık ve belirgin hale gelir. Şayet أَمْدًا kelimesi لَيْبُوا fiiline bağlı olarak mansub kılınırsa, o zaman bu kelime zarf olur. Ancak bu durumda, أَخَصَّى fiilinin bir harf-i cerr ile taaddisi gerekir. Çünkü cümlelerin اَلْمَدِيرَةُ فِي الْاَمْدِ لَيْبُهُمْ (Onların bekleyişini, belirli bir zaman çerçevesinde hesapladı) şeklinde olacaktır ki, bu da fiilin bir harf-i

⁹¹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut : Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016), 2/272.

⁹² el-Kehf, 18/12.

⁹³ el-Mücâdele, 58/6.

⁹⁴ el-Cin, 72/28.

cerre ihtiyaç duymayacağı göz önünde bulundurulduğunda pek makul görülmemektedir. Dolayısıyla أمداً kelimesinin doğrudan أخطى fiiline bağlı olarak mansub kılınması, dilbilgisi açısından daha tutarlı ve güçlü bir tercih olarak değerlendirilmektedir.⁹⁵

Süyûtî (ö. 911/1505) de Zeccâc ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Ona göre, أمداً kelimesi, أخطى fiilinin mef'ûl ögesi olarak değerlendirilebilir. Alternatif olarak, أخطى kelimesi ism-i tafdîl kabul edilirse, أمداً kelimesi onun temyîz ögesi olabilir.⁹⁶

Sonuç

Mekkî, kıraât ilmine olan derin vukûfiyetinin yanı sıra dilci kimliğiyle de dikkat çeken bir âlimdir. Bunu da dilsel veriler açısından son derece zengin olan *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân* ile *el-Keşf 'an vucûhi'l-kırââtî's-seb'i* ve *ilelihâ ve hucecihâ* adlı eserleriyle sağlamıştır. Mekkî, bu eserlerinde dönemin ünlü dilcilerinden Kisâî, Ferrâ, Ma'mer b. el-Müsennâ, Ahfeş ve Zeccâc gibi dilcileri eleştirmekten çekinmemiştir. Bu durum, onun yalnızca nakilci bir âlim olmadığını, aynı zamanda kendi dil anlayışını inşa eden, muhakeme yeteneği güçlü bir dilci olduğunu da göstermektedir. Ayrıca, birçok konuda bağımsız görüşler de belirterek, kendi özgün görüşünü ortaya koymuştur.

Mekkî'nin sarf ilmindeki yaklaşımı, özellikle kelime yapılarının dönüşüm süreçleriyle ilgili ayrıntılı değerlendirmeleri açısından önem arz etmektedir. Onun, kalb, ibdâl, idğâm ve hazf gibi morfolojik süreçlere dair yaptığı açıklamalar, Arapçanın ses ve yapı özelliklerini kavradığını göstermektedir.

Nahiv açısından Mekkî, dilciler arasındaki önemli tartışmalara katkıda bulunmuş, özellikle masdarın asıl mı türemiş mi olduğu konusundaki görüşüyle Basra ekolüne yakın durmuş ve masdarın asıl olduğunu savunmuştur. Bunun yanında, atıf, ism-i fâil, şart üslubu ve hâl konularındaki açıklamaları, dilin cümle yapılarında taşıdığı fonksiyonları detaylandırarak irdelediğini göstermektedir. Onun, özellikle ism-i fâilin; sıfat, hâl veya haber gibi ögelere atfedilmesi, ancak fâil ögesinin cümlede zâhir olmasıyla gerçekleşeceğine dair görüşü, gramer kurallarının yorumlanışında ne denli titiz bir yaklaşım sergilediğini kanıtlamaktadır.

Sonuç olarak, Mekkî b. Ebî Tâlib'in çalışmaları, kıraât ve tefsir alanındaki derinliği kadar, sarf ve nahiv konularında da önemli katkılar sunduğunu ortaya koymaktadır.

⁹⁵ Kaysî, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/438.

⁹⁶ Ebû Abdillâh Celâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî-Süyûtî, *el-Mufasssal fi tefsiri'l-Kur'âni'l-kerim (el-meşhur bi tefsiri'l-celaleyn)*, thk. Fahreddin Kabave (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 2008), 1083.

Kaynakça

- Abbas, Hasan. en-Nahvü'l-vâfi. Mısır: Dâru'l-Meârif, 19743.
- Esterâbâdî, Necmü'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Garavî es-Semnâkî. Şerhu's-şâfiye. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: 1939.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *El-İnsâf fî mesâilî'l-hılâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. Muhammed Muhiddin Abdulhamîd. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyye el-Kubrâ, ts.
- Ezherî, Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd. *Şerhu't-tasrîh 'ale't-tavzîh*. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2000.
- Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemu'l-udebâ*. nşr. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1993.
- Ferrâ', Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Neccar-Ahmed Yusuf Necati. Beyrut: y.y., 1983.
- Hâşimî, Ahmed b. Mustafâ b. İbrâhim. *Kavâ'idu'l-esâsiyye li'l-lugati'l-'arabiyye*. thk. Muhammed Ahmed Kâsim. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2012.
- İbn Atıyye, Ebü Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. Beyrut : Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefayâtü'l-âyân ve enbeü ebnâ'z-zaman*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.
- İbn Hişâm, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh el-Ensârî el-Misrî. *Şerhu şuzûri'z-zeheb*. thk. 'Abdülganî ed-Dakr. Dimaşk: eş-Şeriketu'l-Muttahide li't-Tevzî', 1984.
- İbn Hişâm, Ebü Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh el-Ensârî el-Misrî. *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâ'î. y.y., Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hişâm, Ebü Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh el-Ensârî el-Misrî. *Muğni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârîb*. thk. Mâzin el-Mübârek Muhammed Ali Hamdullâh. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
- İbnu's-Şecerî, Ebu's-Sa'âdât Ziyâuddîn Hibetullah b. 'Ali b. Muhammed b. Hamza el-Hâşimî el-'Alev. *El-Emâli*. Kâhire: 2014.
- Kaysî, Ebü Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed. *El-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*. Şârika: Câmiatu's-Şârikati, 2008.
- Kaysî, Ebü Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed. *El-Keşf 'an vucûhi'l-kirâti's-seb'i ve ilelîhâ ve hiceciâ*. thk. Muhyiddîn Ramazan, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1984.
- Kaysî, Ebü Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed. *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1984.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Mahallî-Süyûtî, Ebü Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-

- Ensârî. *el-Mufasssal fî tefsiri'l-Kur'âni'l-kerim (el-meşhur bi tefsiri'l-celaleyn)*. thk. Fahreddin Kabave. Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 2008.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî. *İ'râbu'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ali Beydûn. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-'İlmiyye, 2004.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *El-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1994.
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf b. Muhammed b. Mesud. ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmî'l-Kitâbî'l-meknûn. Dimaşk: Daru'l-Kalem, 2016.
- Seyyid Şerîf Cürcânî, Ebü'l-Hasen Âlî b. Muhammed b. Âlî. *Et-Ta'rîfât*. nşr. İbrâhim el-Ebyârî. Kahire: y.y., 1. Basım, 1982.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *El-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârun. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *El-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*. thk. Ahmed S. Furat. İstanbul: Edebiyat Fak. Matbaası, ts.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Mahmud Muhammed Şâkir. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Tantâvî, Muhammed Ayyâd b. Sa'd b. Süleymân b. Ayyâd el-Merhûmî eş-Şâfiî. *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşherü'n-nuhât*. Kahire: Daru'l-İhyai't-Turasi'l-'Arabî, 1998.
- Üşmûnî, Ebü'l-Hasen Nûreddîn Âlî b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf. *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-'İlmiyye, 1998.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. Hüseyin b. Abdillâh. *Et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*. Ürdün: Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, ts.
- Urmevî, Safiyyüddin Muhammed b. Abdurrahîm el-Hindî. *Nihâyetü'l-vusûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Salih b. Süleyman Yusuf-Sa'd b. Salim es-Süveyh. Mekke: y.y., 1996.
- Uzun, Taceddin. Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü. Konya: Damla Ofset, 1997.
- Yâkût, Mahmûd Süleymân. *es-Sarfu't-ta'limî ve't-tatbîkî fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kuveyt: Mektebeti'l-Mezârî'l-İslâmiyye.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. nşr. Şuayb el-Arnâvûd-Beşşâr Ma'rûf. Beyrut: Muesseetu'r-Risâle, 1. Basım, 1982.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *El-Burhân fî 'ulumi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Mektebetu Dari't-Turas, ts.